ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1 (477) «1823»

ІСТОРІОГРАФІЧНА ДИСКУСІЯ 1823 р.: РЕЦЕНЗІЯ О.МАРТОСА ТА ЛИСТ Д.БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО ДО ВИДАВЦЯ ЖУРНАЛУ «СЫН ОТЕЧЕСТВА»

***

У рецензії О.Мартоса на перше видання «Истории Малой России» Д.Бантиша-Каменського та листі-відповіді автора репрезентовано одну з перших академічних дискусій в українській історіографії початку XIX ст. щодо засад і перспектив написання історії України. Представлено відмінні концептуальні пропозиції Д.Бантиша-Каменського й О.Мартоса, котрі відображали різноманітні інтелектуальні та світоглядні реакції на конфлікт традиційного й модерного у світлі пізньопросвітницького раціоналізму.

Ключові слова: *пізньопросвітницький раціоналізм, українська історіографія, Бантиш-Каменський, Мартос.*

Тексти, як і люди, мають свою долю. Тож відомий афористичний вислів літературного класика про рукописи, котрі нібито не згорають, історія кардинально та безжально коригує – багато текстів немовби «розчиняються» й назавжди зникають у плині часу. Натомість залишаються ті чи інші свідчення, за уривчастими та фраґментарними відомостями яких, крізь густу пелену десятків і навіть сотень років прагнемо дізнатися, часом майже відгадати/відчути, що хотів автор донести/передати тодішньому загалу. До таких утрачених історичних наративів належить і п'ятитомна рукописна «История Украины и казаков» О.Мартоса, з якої до нашого часу дійшло лише кілька невеликих уривків[1].

На авансцені українського історієписання Олексій Іванович Мартос (1790–1842 рр.)[2] з'явився як самобутній і, заразом, багатообіцяючий історик-аматор перших

---

[1] *Мартос А.* Отрывок из истории Малороссии. Т.3. Гл.5: 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – №6. – С.461–479; *Его же.* Отрывок из Истории Малороссии. Т.3. Гл.13. 1653 и 1654 годы; Т.3. Гл.14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Част.84, №12. – С.214–223; №13. – С.243–252.

[2] Див. докл. про нього: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: II. Алексей Иванович Мартос // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.170–194; *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. – Кн.6 – Х.; К., 1930. – С.7–14; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-те вид., репринт. – К., 1996. – С.77–79; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.110–116; *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби февдалізму й доби капіталістичної // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.363–364.

десятиліть XIX ст. В одному з листів від 1822 р. до свого близького родича І.Р.Мартоса він навіть виклав загальний задум власної праці:

> «Очень давно, почтеннейший И.Р. (Іван Романович Мартос – *О.Я.*), я занимаюсь историей нашего общего отечества, и благодаря судьбе, *три тома, заключающиеся смертью Богдана Хмельницкого, уже давно в здешней цензуре; ожидая разрешения сей старушки, тотчас примусь печатать их. По плану моей истории, она составится из пяти томов, т.е. до уничтожения гетманства; пятая часть со всеми подробностями революции Мазепиной* (тут і далі у вступній статті курсив наш – *О.Я.*), извлечённая из источников верных, равномерно давно кончена, следовательно, только переделываю четвёртую часть. Она чрезвычайно разнообразна и обильна, ибо содержит ход происшествий всех гетманов от Богдана, столь противоположно описанных малороссиянами и хрониками польскими, но становится всё занимательнее»[3].

Зауважимо, що постать Олексія Мартоса разюче відрізнялася від згаданого Івана, хоч саме завдяки контактам і зв'язкам останнього майбутній історик посів посаду ад'ютанта у сумнозвісного російського ґенерала О.Аракчеєва. Незайве додати, що І.Мартос здобув у столичних колах репутацію чиновника-ділка, який лобіював інтереси певних осіб в урядових установах[4].

Волею долі й обставин О.Мартос повсякчас перебував у затінку свого конкурента на ниві історії України – Д.Бантиша-Каменського, протегованого малоросійським військовим ґенерал-ґубернатором М.Репніним-Волконським. На його тлі постать О.Мартоса – одного з нащадків дрібної козацької старшини, сина відомого лубенського скульптора, колишнього офіцера-інженера з виразними філософськими рефлексіями, морально-етичними розумуваннями, запальною вдачею та загостреним почуттям справедливості, котрі спричинилися до конфлікту з усесильним на той час графом О.Аракчеєвим і відставки з престижного поста ад'ютанта у січні 1818 р., видавалася вищим верствам малоросійського дворянства щонайменше сумнівною. Недаремно М.Грушевський розглядав О.Мартоса як «виразника панської української демократії»[5], а сучасні дослідники вважають, що історик належав до «демократично налаштованої просвітницької інтеліґенції, близької до декабристського руху»[6].

Утім ці означення варто вписати у загальну соціокультурну палітру початку XIX ст. На той час дослідник, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціо- та етнокультурному, так і в інтелектуальному плані. Відтак фактично відбувалася зміна культурної й суспільної формації підросійської України, яку здебільшого окреслюють у межах конфлікту традиційного та модерного. Тому тогочасний історик був не тільки свідком, а якоюсь мірою й учасником тих масштабних інституціональних, соціальних, інтелектуальних перетворень.

---

[3] Див.: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели… – С.178. Тут і далі у вступній статті цитати подано без перекладу.

[4] *Лазаревский А.* Иван Романович Мартос: Биографический очерк // Киевская старина. – 1895. – №10. – С.48–71.

[5] *Грушевський М.* «Историограф Малой России» // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.10, кн.II / Упор., передм., ком. О.Юркова. – К., 2015. – С.159.

[6] *Кравченко В.* Переяславський комплекс в українській історіографії // *Його ж.* Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.219.

Українські землі поступово трансформувалися у західні імперські провінції Росії – малоросійські ґубернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти доволі успішно інтеґрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство. Проте побутували й автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках. Вони живили уяву та мотивували тодішніх українських інтелектуалів – нащадків козацької старшини – віднайти своє унікальне місце та призначення за нових соціокультурних передумов і політичних обставин, але нав'язавши зв'язок із козацько-гетьманською минувшиною.

Власне, ностальгійні й патріотичні інтенції О.Мартоса доволі добре проступають у його мемуарних ретроспекціях, зокрема у відомому пасажі, пов'язаному з відвідуванням 1810 р. могили І.Мазепи в м. Ґалац (сучасна Румунія):

> «В Греческом монастыре в городе похоронен малороссийский гетман Мазепа, после Полтавской баталии принятый в покровительство турецкого двора. *Мазепа умер в отдалённости от отечества своего, коего он защищал независимость; он был друг свободы и за сие сто́ит уважения потомства. После его удаления из Малороссии жители её потеряли свои права, столь священные, которые Мазепа долго защищал со свойственною каждому патриоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссии и её храбрых казаков изгладилось из списка народов, хотя не великих числом, но известных своим существованием и конституцией*. Теперь богатая Малороссия составляет наряду с прочими две или три губернии; но это общий удел государств и республик: стоит только заглянуть в политическую историю наций. Кроме других добродетелей, Мазепа был друг наук: он увеличил в Киеве академию в Братском монастыре, который им возобновлён и украшен, снабдил ее библиотекою и редкими манускриптами. Однако основатель академии и многих церквей и человеколюбивых заведений ежегодно исправно проклинается в воскресенье первой недели Великого поста, вместе со Стенькою Разиным и иными ворами и разбойниками. Но какая разность! Последний был разбойник-святотатец, *Мазепа – просвещеннейший, человеколюбивеший человек, искусный полководец и повелитель вольного, следовательно счастливого народа. Я слушал сию гнусную церемонию в Киеве, которую совершает митрополит с архиереями и всем духовенством, совершенно с пренебрежением имени нашей церкви*»[7].

Та попри ці настрої й думки дослідницькі практики О.Мартоса, як і устремління Д.Бантиша-Каменського, розгорталися в руслі пізньопросвітницької парадигми історіеписання, котра висувала універсальні вимоги до впорядкування й репрезентації світу історії. Така концептуалізація продукувала прагматичне, моралізаторське, механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Тож у минувшині відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини» для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, арґументи, щоби ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними складовими. Однак ці ціннісні підвалини й настанови створювали доволі широкий горизонт можливостей для розмаїтих варіацій представлення

[7] Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича, 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – №7. – С.345.

української минувшини, позаяк останні переломлювалися з відмінними світоглядними орієнтирами та складним балансом лояльностей на зламі традиційних і модерних вимірів суспільного буття, скажімо як у О.Мартоса.

Культурницькі устремління місцевої аристократії певною мірою простимулювала поява 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: СПб., 1816. – Т.1–3; 1817. – Т.4–8). Тож перші десятиліття XIX в. минали під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору модерну у середовищі лівобережного панства. У широкому сенсі йшлося про способи/шляхи входження на культурне поле російського історієписання та представлення на ньому українських/малоросійських сюжетів.

Один зі шляхів запропонував Д.Бантиш-Каменський і його покровитель князь М.Рєпнін-Волконський, які намагалися представити малоросійську минувшину в майже офіційному[8] чи напівофіційному форматі, зокрема з урахуванням культурницьких почувань лівобережного панства. М.Грушевський відзначав, що «Бантишеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі губернаторської історії Малоросії – так, як він перед тим складав реєстри кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] ген[ерал]-губернаторстві)»[9].

Натомість О.Мартос орієнтувався на репрезентацію української минувшини у світлі тодішніх взірців європейського історієписання. Вочевидь колишній офіцер з огляду на специфіку недавнього військового фаху відчував особливу довіру до зарубіжного знання, яку з математичної й інженерної царини переносив на поле історії. Звідси й походить один зі вступних пасажів його анонімної рецензії про «трьох батьків» української історії, на роль яких О.Мартос висунув Ґ.Л. де Боплана, П.Шевальє, Й.Пасторія. Та й назва Мартосової рукописної праці («Історія України та козаків») значною мірою перегукувалася з відомою студією Й.Х. фон Енґеля («Історія України та українських козаків»).

Більше того, вступна частина рецензії О.Мартоса розпочиналася зі спостережень щодо того ключового місця України в державно-політичному устрої Східної Європи XVII–XVIII ст., котре він означував у такому вигляді: «Долгое время державшая перевес между Московией, Польшей, Ханством Крымским и Портой». Цей контекст висвітлення було також привнесено до тексту О.Мартоса з праць західноєвропейської просвітницької історіографії (Й.Ґ.Гердер, Й.Х. фон Енґель, К.Гаммердорфер, Ж.-Б.Шерер та ін.)[10], яка цікавилась українськими сюжетами і проблемами в розрізі тотальних геополітичних зрушень, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст.

Із такої перспективи закид О.Мартоса про стисліcть висвітлення подій до «сполучення» України з Московською державою в багатотомнику Д.Бантиша-Каменського видається вповні обґрунтованим, оскільки рецензент наголошував на важливості й самоцінності політичної історії Гетьманщини, котру репрезентовано в першому виданні «Истории Малой России» в куцому та обрізаному вигляді. Тим більше, що схожої думки, хоч і з відмінних мотивів, дотримувався й інший рецензент – Ф.Булґарін[11].

[8] *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.183.

[9] *Грушевський М.* «Историограф Малой России». – С.98.

[10] *Крупницький Б.* Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енґель, Гаммердорфер, Ваґнер, Шпітлер) // Україна (Париж). – 1953. – №10. – С.843–849; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S.68–79.

[11] *Булгарин Ф.* История: Краткое обозрение русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч.1–4. // Северный архив. – 1823. – №5. – С.389.

Тут слід звернути увагу на один із важливих, але дещо затінених сюжетів полеміки 1823 р. Ідеться про те, якою мірою Д.Бантиш-Каменський спирався на матеріали свого батька – Миколи Миколайовича (1737–1814 рр.) та інших попередників, зокрема на українську літописну традицію XVIII ст. Цю тему порушив ще російський історик Ґ.Карпов, котрий дотримувався думки, що автор «Истории Малой России» використав розробки архівних документів свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю[12].

Примітно, що заувага О.Мартоса про схожість чотиритомної «Истории Малой России» з літописом В.Рубана викликала, мабуть, найбільше роздратування Д.Бантиша-Каменського. Останній доволі детально та прискіпливо розібрав і показово відкинув більшість зауважень анонімного рецензента, зокрема навів низку прикладів різноманітних небилиць у текстах «іноземних батьків» української історії за версією О.Мартоса.

Проте автор практично не відповів на закид про причини схожості конструкції його багатотомника з літописом В.Рубана. Д.Бантиш-Каменський обмежився тільки стислою реплікою про те, що всі попередні історики йшли одним шляхом, а він лише представив малоросійську минувшину в більш докладному вигляді та зв'язку. Натомість у переробленому виданні 1830 р. автор урахував майже всі зауваги рецензента, включно до використання творів іноземців (Ґ.Л. де Боплан, П.Шевальє, Й.Х. фон Енґель та ін.), і навіть пропозиції стосовно добору славетних персоналій малоросійської історії.

Слушність спостережень О.Мартоса визнавав і М.Грушевський. На його думку, «стара літописна схема брала гору над новим документальним матеріалом архіву колегії, й «И[стория] М[алой] Р[оссии]» дійсно більш нагадувала літопись Рубана, ніж історичні писання XIX в.»[13]. Окрім того, М.Грушевський згадував про опис малоросійських справ, підготовлений М.Бантишем-Каменським, який чомусь уперто не хотів видавати його син. Тож історик припускав, що цей опис, імовірно, був одним із найважливіших джерел, орієнтиром для Д.Бантиша-Каменського та його первісного задуму написати історію Малоросії у вигляді переробки батьківського тексту[14].

Зрештою М.Грушевський у монографії, присвяченій Д.Бантишеві-Каменському, приділив неабияку увагу рецензії О.Мартоса, позаяк уважав, що вона відіграла поважну, ба навіть визначальну роль у підготовці другого, переробленого видання «Истории Малой России»:

> «Взагалі рівняючи завваження рецензії "Сына Отеч[ества]" з змінами, переведеними Б[антишем]-К[аменським] при новій редакції його праці, можна сказати що "И[стория] М[алой] Р[оссии]" була ґрунтовно перероблена згідно з рецептом сеї рецензії – за вказівками Мартоса, можна сказати. *Не мавши щастя з виданням своєї праці, він міг себе потішити, що його методичні міркування не пройшли дурно в українській історіоґрафії! Я вважав потрібним тому дещо ширше спинитись на сій рецензії, досі, здається мені, ніким не завваженій в оглядах укр[аїнської] історіоґрафії*»[15].

---

[12] *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654–30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.28.

[13] *Грушевський М.* «Историограф Малой России». – С.109.

[14] Там само. – С.90–91.

[15] Там само. – С.138.

В іншому місці М.Грушевський зазначав, що «"И[стория] М[алой] Р[оссии]" мала щастя особливо в конкурентах: як в 1820-х рр. її *конкурент Мартос запліднив своїми критичними увагами історичну працю Б[антиша]-К[аменськ]ого, а власна його праця не побачила світу і згинула безслідно…*»[16].

Загалом інтелектуальні біографії О.Мартоса й Д.Бантиша-Каменського – історика-аматора та історика-чиновника – доволі яскраво репрезентують ті шляхи, які долає текст від акту творення до моменту публікації, коли розпочинається власне буття студії, незалежне від її творця. Вони ж кидають світло на той самобутній розподіл ролей істориків-конкурентів, з яких Д.Бантиш-Каменський волею-неволею певною мірою став речником культурних устремлінь малоросійського дворянства й одним із фундаторів історіографічної традиції XIX ст., а напівзабутий О.Мартос у несподіваний спосіб спричинився до засадних трансформацій другого видання першої синтетичної історії з історії України, що належала перу його опонента.

Насамкінець відзначимо, що сучасникам, безперечно, був відомий автор анонімної рецензії 1823 р., принаймні М.Полевой у відгуку на друге видання «Истории Малой России» називав рецензентом саме О.Мартоса[17]. Практично немає сумнівів, що його ідентифікував і Д.Бантиш-Каменський, адже О.Мартос звертався до князя М.Репніна-Волконського з проханням допомогти йому в пошуку історичних джерел[18], а це, звичайно, не могло залишитися поза увагою Д.Бантиша-Каменського – на той час чиновника з особливих доручень у канцелярії малоросійського військового ґенерал-ґубернатора.

***

Тексти О.Мартоса[19] та Д.Бантиша-Каменського[20] друкуються мовою ориґіналу за публікаціями 1823 р. в російському історичному, політичному й літературному журналі «Сын Отечества». Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом назв праць та їхніх авторів, а також курсивом і заголовними літерами окремих слів в обох текстах подається за виданням 1823 р. До текстів долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання 1823 р. позначено астериском (*). Фактографічні тлумачення О.Мартоса й Д.Бантиша-Каменського щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь

[16] Там само. – С.174.

[17] *Н.П.* [*Полевой Н.*]. Малороссия: Ее обитатели и история. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч.1–3. // Московский телеграф. – 1830. – №17. – С.79.

[18] *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства Кн. Н.Г.Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным / Оттиск из 1 вып. «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии». – Полтава, 1905. – С.12–13.

[19] [*Мартос А.И.*]. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч.1–4. // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №3. – Отд.: Современная русская библиография. – С.130–138.

[20] *Бантыш-Каменский Д.* Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №7. – Отд.: Критика. – С.313–321.

***

История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана иждивением Сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С.Селивановского, в 4 д. л., в 1 ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов[*].

В течение тридцати лет не видали мы никакого общего повествования о Малороссии, т.е. после *Летописца Малороссийского*[21], помещенного в *Российском Магазине* 1793 года Ф.Туманского[22]. Трудолюбивый Рубан[23] за 16 лет прежде того издал свою *Краткую Летопись Малыя России*[24]. Она имела многих подражателей. *Шерер*[25], некогда бывший в нашей службе, скоро после Рубана решился напечатать на французском языке свои: Annales de la Petite Russie, в 2 томах, Paris 1788. Иоганн Христиан Энгель, равномерно издал свою Историю Украины и Украинских Козаков 1796 года в Галле, с весьма дурным портретом Хмельницкого, которого он называет Префектом[**] Запорожским. Сия История посвящена Графу Роттенгану[26]. Все это не слишком много о такой провинции, какова была некогда Украйна, богатая происшествиями, и долгое время державшая перевес между Московией, Польшей, Ханством Крымским и Портой.

По многим причинам должно думать, что предки Украинцев не радели оставить по себе какие-либо памятники. Люди военные, каковы были прежние Запорожские козаки, не занимались Науками, не старались о сохранении своих деяний на времена будущие, и предоставляли начертать свою Историю просвещенным иноземцам. Некоторые из сих последних находились в службе Республики, и будучи употребляемы по части инженерной в Низовой Украине, составляли прекрасные описания того края. Из них особенно достоин примечания *Боплан*[27] (Le Sieur de Beauplan): он оставил нам: Description de l'Ukraine, in 8, 1660, à Rouen. Второй Автор, современник переворотов в земле козацкой при Зиновии Хмельницком, есть *Шевалье* (Pierre Chevalier)[28], издавший в Париже в 1668: Histoire de la guerre des Cosaques. Вместе с ним идет: Pastorius[29] ab Hirtemberg, Historia Poloniae, напечатанная с портретом ученого ее Автора в Данциге 1665. – Последний несравненно полнее обоих

* Продается в книжном магазине В.А.Плавильщикова по 45 р. в бум.

[21] Перша публікація (без зазначення авторства) одного зі списків літопису Г.Граб'янки.

[22] Федір Осипович Туманський (1757–1810 рр.) – учений, бібліофіл і видавець, член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (1779).

[23] Василь Григорович Рубан (1742–1795 рр.) – історик і видавець.

[24] Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також Землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений / Издана В.Г.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777. – [8], 242, LX, [2], 118 с.

[25] Жан-Бенуа Шерер (1741–1824 рр.) – французький дипломат та історик.

** С Латинского Praefectus, начальник, повелитель, глава.

[26] Гайнріх Франц фон Роттенган (1738–1809 рр.) – височайший бурґграф Чеського королівства.

[27] Ґійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1673 рр.) – французький інженер, картограф і письменник.

[28] П'єр Шевальє – французький дипломат, мандрівник і хроніст XVII ст.

[29] Йоахим Пасторій (1611–1681 рр.) – польський історик.

Французских Писателей. Во всех их видны точность и особенная верность в происшествиях, и без оскорбления патриотизма Малороссиян сказанных трех чужеземцев можно назвать *отцами Украинской Истории*.

Но в то же самое время, что видим в отечественных летописях, веденных Генеральными Писарями (правителями дел войска)? Какие странные происшествия сцепляются там с предметами историческими! Возьмем в пример повествование о битве на *Желтых Водах* (Лет[описец] Малорос[сийский] в Магазине Туманского, стр.70), происходившей 2 Мая 1648 года, знаменитой своими последствиями. Летописец говорит: «Поляки (на Желтых Водах), предводительствуемые Стефаном Потоцким, все или мечем побиты, или Татарами в полон заведены, и из столь многого войска в той битве убежал только один (!) человек: он назывался *Марко Здошевский*!!» – Хорошо, что озаботились сохранить имя этого счастливца!

Вот как Пасториус говорит о сем: (Lib. I, pag. 72–75) «Польше нанесена глубокая рана поражением 2 Мая. Здесь Республика утратила свою славу, и – цвет храбрейшего Дворянства! И сей первый успех Хмельницкого предвещал его будущие победы». – Вот истина, вот История!

Еще любят Малороссийские Летописи помещать за достоверные самые невероятные, и даже смешные происшествия. Развернем в Магазине Туманского страницу 90, и пожалеем о странной гордости мнимых патриотов. Случай, нам представляемый, есть следующий: Когда Зиновий Хмельницкий имел славу победить три армии Республики на Желтых Водах, при Корсуне и под Пилявою, Король Иоанн Казимир, заступивший Владислава IV, сего друга Козаков, сколько из уважения к личным достоинствам Зиновия, столько же и для того, чтоб выиграть сердца Украинцев, и получить обратно своих пленных, отправил в Переяслав чрезвычайное посольство: Посланники были Магнаты Республики. Как, думаете, принял его Гетман Козацкий, сей тонкий политик, и – что еще важнее – неуверенный в прочной свободе своего отечества? Он дал послам обед, «на коем жена его, Полька Чаплинская, одетая в пребогатое платье, и будто пьяная, в черенку растирала табак Хмельницкому». Прием лестный! Однако ж, на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений! Верно, они были слишком невнимательны к посторонним предметам! – Да простят читатели, что мы поместили сии нелепицы. Мы сделали сие с тем единственно, чтоб хоть слегка показать, сколь трудно Дееписателю Малороссии заимствоваться, для своей славы, одними отечественными источниками. Иностранец Шерер во многом причастен им, поставляя[30] Редедю[31], Князя *Козаков*, в 1022 году, сражающимся против Мстислава. Видно Шерер хотел сим выразить, что только одна древность народа может быть мерилом его славы и достоинства. Жаль, однако ж, что он ввел многих в подобное же заблуждение!

Сии и еще многие другие примеры явно убеждают, сколь тягостен труд, предстоящий всякому, предприемлющему созидать Историю в столь зыбких основаниях. Г. Бантыш-Каменский в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных читателей, но средства его в составлении Истории и

[30] Представляя.

[31] Редедя – князь, точніше вождь касогів, який, за свідченням «Повісті временних літ», загинув 1022 р. в поєдинку з тмутороканським князем Мстиславом Володимировичем.

особенно находящиеся при ней *Приложения,* всего в IV томах по счету 103[32], достойны величайшей похвалы, – хотя материалы еще не составляют здания.

История г. Б[антыша-]Каменского планом своим весьма схода с Летописью Рубана, которую почтил Шерер переводом на Французский язык, хотя не счел нужным оговорить о том. У г. Б[антыша-]Каменского (Введ[ение] стр. XLV) жена Хмельницкого также собственноручно набивает табаком трубки для него и Посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему Автор кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батоге, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской. История Украйны почти теряет всю свою занимательность, когда умирает Богдан. – После него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи, зверства, и очень не много примеров великодушия. Конечно, Клио не любит скрытности; но верны ли записки в манускриптах, доставшиеся Автору от грамотных простолюдинов?

Со второй половины III тома следует открытие измены Гетмана Мазепы. Сия статья обработана весьма хорошо. Читатель в ней найдет многие подробности, кои до сего *нигде* не были помещены. Пытка *Кочубея* и *Искры* приводит в содрогание душу человека; увидев впоследствии, что сии люди *невинно* приняли поносную казнь, кто не почтит слезою памяти страдальцев?.. В сем происшествии, кажется, читаешь Историю Итальянских Государств XVI и XVII веков.

После Полтавского сражения История Малороссия становится приметно незанимательнее.

Промежуток от Гетмана Скоропадского до уничтожения Гетманства, кажется, не предоставил Малороссиянам занять место гражданства в Царстве Истории; – но эпоха Наказного Гетмана П.Л.Полуботка есть одна из блестящих в Дееписаниях Украйны. Твердость духа, мужество просвещенное и любовь к родине поставляют его, после Богдана, *первым Украйнцем*. Слава ему! Слава Автору, сохранившему для нас черты Истории древнего Рима!

Отдав всю признательность Сочинителю, не станем обвинять его в сухости некоторых мест его Истории. Осмелимся думать, по крайней мере, что вещи маловажные нужнее перейти молчанием, нежели умолчать о людях, делающих честь Малороссии *более всех ее Гетманов*. Так, умолчано о светильниках просвещения Царства Русского: о бессмертных Малороссиянах! Какой предмет может быть богаче творений Св. Димитрия Ростовского, фамилией *Туптало*, который родился близ Киева, и во время прохождения службы в стране отечественной для Церкви и отечества занимался сочинением Житий Святых***! Мы, Малороссияне, молчим о сем труде****, а все иностранцы и сам Шлецер[33], критик строгий, не могут скрыть своего удивления к подвигу Св. Димитрия! –

[32] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России… – М., 1822. – Ч.1. – С.91–153 (10 назв); Ч.2. – С.185–324 (23 назви); Ч.3. – С.141–243 (30 назв); Ч.4. – С.141–303 (40 назв).

*** Без сомнения Четьи Минеи должны назваться важнейшим трудом Св. Димитрия Митрополита Ростовского; но в Словаре Историческом о бывших в России Писателях духовного чина приписываются сему Святителю еще двадцать четыре сочинения о разных предметах, большей частью духовных и исторических.

**** Но Жития Святых есть книга, читаемая в церквах и домах по всей России.

[33] Авґуст Людвіґ Шлецер (1735–1809 рр.) – німецький і російський історик, почесний іноземний член Санкт-Петербурзької АН (1769 р.).

Феофан, другой величайший Украйнец, в том же поприще заступил место Димитрия, и был, сверх того, ревностнейшим исполнителем воли Петра Великого, и можно сказать, одним из ближайших сотрудников Его.

Одна биография сего Пастыря, сего величайшего своего времени Государственного человека, самая польза его Слов и сочинений во всех родах, польза – повторим, – принесенная нашему отечеству и Словесности, должны занять почетное место в Истории Малороссийской, вместо того, чтобы помещать донос какого-то Звенигородского товарища на Полковника Капниста, о заговоре его против Графа Разумовского, которому товарищу Киевский маляр Дмитрий Васильев вырезал на медной доске Греческую подпись Капниста за четыре аршина зеленого сукна и т.п. (том IV, стр.119–125). Хотя Капнист, представши пред Судей, *спокойно гремел оковами* (там же, стр.122); но скажем, что мнимый заговор противу Гетмана не заслуживает предпочтения пред доблестями Св. Димитрия, Преосвященного Феофана и ученого Сковороды.

Вот все, что можем теперь сказать о сей Истории Малороссийской. Думаем, что она, конечно, будет приятна Малороссам, потому что она есть первая подробная, и притом большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих предках? Но скажем, что бывшая Украйна, составившая из себя более, нежели Черниговскую и Полтавскую Губернии, вероятно, потребует *другой своей Истории*, преимущественно до раздробления ее на части. Она потребует показать причины и начала причин удивительного состава Козацкого народа. Авторы-иностранцы в своих творениях представляют обширное поле для обработания Писателю просвещенному и трудолюбивому.

[А.И.Мартос]

Письмо к Издателю

В третьей книжке издаваемого вами Журнала Сына Отечества на нынешней год помещено в двух местах суждение о моей истории Малороссийской: одно – в Письме на Кавказ[34] *Г.Ж.К.*; другое, вам сообщенное, также от *неизвестного*.

Если бы в последнем *беспристрастном* разборе сей Истории не было с *оскорблением* упомянуто о некоторых особах, удостоивших меня сообщением драгоценных отечественных рукописей, я отвечал бы молчанием на вышеозначенные два приговора, не дорожа мнением *Г.Ж.К.;* но неизвестный Писатель, в Современной Русской Библиографии, своим неумеренным отзывом о людях, мною уважаемых, принуждает меня взяться за перо и защищать их.

Записки, коими я руководствовался, кроме принадлежавших Историографу Миллеру[35] и моему родителю, получены мною не от грамотных простолюдинов (стр.135), как изъясняется г. Критик, но от наследников почтенных любителей

[34] «В Москве вышла в четырех томах in-quarto, *История Малороссии, соч. Д.Н.Бантышем-Каменским.* Я ее не видал: говорят, что сама История не слишком хороша, но что приложенные к ней оправдательные статьи (pièces justificatives) очень важны и любопытны» (див.: *Г.Ж.К.* Письма на Кавказ // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №3. – Отд.: Словесность. – С.116).

[35] Ґергард Фрідріх Міллер (1705–1783 рр.) – російський історик, від 1747 р. офіційний російський історіограф.

отечественных хартий, из коих г. *Чепа*[36], известный своею ученостью, более девятнадцати лет служил при бессмертном Задунайском[37], и пользовался его уважением. Г. *Шафонский*[38], не менее просвещенный, трудился в составлении исторического и географического Описания Малой России, по повелению Великой Екатерины. Вот лучшее доказательство, сколь записки их верны, и сколь неосновательно суждение об оных г. Критика!

Но не ошибается ли он и во мнении своем о *непросвещенных* Писателях Малороссийских, выхваляя слишком иностранных? Он осуждает статью в летописи Туманского, где описано угощение Послов Польских, присланных Хмельницкому Иоанном Казимиром, *чтоб выиграть* (стр.133) – по словам г. Критика – *сердца Украинцев* (стр.133); называет статью сию нелепицей, говорит далее, *что и во Введении к моей Истории, на стр. XLV, о том же упомянуто* (стр.134); после сего, вступаясь за потомство, восклицает: *что оному нет нужды до такого Посольского угощения*! – (стр.135). Но, описывая столь странный прием сих Послов, желал я представить моим читателям не что иное, как дикую и грубую простоту нравов, свойственную народу необразованному. Весьма ошибается г. Критик, полагая, *что на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений* (стр.134). Известно, по Истории, что Хмельницкий, под предлогом тесноты дома своего, дал им потом аудиенцию на площади, в угодность народу: следовательно, предводитель Малороссиян нимало не отступил тогда *от своей тонкой политики*, и более уверен был *в прочной свободе своего отечества* (стр.131), нежели как полагает г. Критик. Победы на Желтых Водах, под Корсуном, Пилавцем давно утвердили власть Хмельницкого: он не страшился утратить свободу Малороссиян, способствовав Иоанну Казимиру в получении короны, имея в своем распоряжении сильное войско, значительного союзника в Хане Крымском и будучи уважаем Князем Трансильванским, Господарями Молдавским, Волошским и самим Султаном. После сего, кажется, простительно ему было угощать по-своему Польских Послов.

Г. Критик потом жалеет, что я *кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батоге, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской* (стр.135); но на заглавном листе изданной мною Истории Малой России не означено ли: «со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, *с кратким обозрением первобытного состояния сего края*»? Следовательно, я не брался описывать *подробно* происшествий, предшествовавших сему важному событию. Сведения о Берестечском сражении почерпнуты из Польской реляции, хранящейся в

[36] Адріян Іванович Чепа (бл. 1760 – бл. 1822 рр.) – історик-антиквар і колекціонер документів України-Гетьманщини. Крім Д.Бантиша-Каменського його зібрання документів і матеріалів використовували такі історики, як М.Берлинський, Я.Маркович та ін.

[37] Петро Олександрович Румянцев-Задунайський (1725–1796 рр.) – президент Другої Малоросійської колеґії, ґенерал-ґубернатор Малоросії.

[38] Опанас Филимонович Шафонський (1740–1811 рр.) – історик та статистик, укладач топографічного опису Чернігівського намісництва. Матеріалами О.Шафонського Д.Бантиш-Каменський користувався за допомогою його сина Григорія. Крім автора «Истории Малой России» цими матеріалами послуговувалися також О.Рігельман, І.Срезневський.

Коллежском Иностранных дел Архиве; в ней, конечно, нет романтических повестей, помещенных одним из *отцов Украинской Истории, Автором, современником переворотов в земле Козацкой при Зиновии Хмельницком, Шевалье* (стр.132), который гласит: что после Берестечской битвы *один козак* целые три часа защищался *противу армии Польской*, и простреленный *четырнадцатью* пулями, *не переставал обороняться* и проч. Вот, кажется, описание противное *точности и особенной верности в происшествиях отца Украинской Истории*! (стр.132). Не согласится ли после сего со мною г. Критик, что *не одни Малороссийские Летописатели помещают за достоверные самые невероятные происшествия*? (стр.133). Сей же *отец* Украинской Истории производит козаков от *козы*! И другой *отец, Пасторий*, не менее в рассказах своих отдаляется иногда от истины, которой должен руководствоваться каждый Историк: он, например, повествует, что войско козацкое под Збаражем простиралось до трехсот тысяч человек, кроме ста тысяч Татар, а Польское состояло только из десяти тысяч!

Я согласен с г. Критиком, что *дееписателю Малороссии трудно заимствоваться одними отечественными источниками* (стр.134), но не могу согласиться с ним, чтоб Малороссияне *не старались о сохранении своих деяний на времена будущие* (стр.131): кроме летописей, изданных гг. Рубаном и Туманским, я имею у себя и другие, сообщенные мне разными особами, уже по напечатании моей Истории. В них помещены подробности, *неизвестные просвещенным иноземцам*; они описаны, правда, не витиевато, однако и не *Запорожскими козаками* (стр.131), как думает г. Критик, а подражателями Князя Безбородки, знаменитого Министра времен Екатерины Великой*****, *Георгием Конисским*[39] и другими. Не отнимая у иностранцев заслуженной ими хвалы, почему умалять нам, особливо г. Критику, который называет себя *Малороссом* (стр.136 и 137), достоинство отечественных Писателей, и представлять труды их, заслуживающие уважение, в искаженном виде?

Г. Критик находит: что *История моя планом своим весьма сходна с летописью Рубана* (стр.134): не удивительно, ибо прежние повествователи деяний Украйны шли по одному пути, с тем только различием, что я предложил происшествия в большей связи и подробности, нежели как они рассказаны в кратких записках Генеральных Писарей.

Со смертью *Богдана* не теряет История Украйны своей занимательности, хотя г. Критик думает противное: хитрое поведение Виговского, которым руководствовался потом Мазепа; тайные сношения его с Двором Польским; примерная верность Полковника Пушкаря и Якима Сомка; храбрые подвиги, на освобождение отчизны ими подъятые; уменьшение при Юрии Хмельницком власти Гетманской; военные деяния неустрашимого Кошевого Атамана Серка, бича Крымцев; сильное влияние Запорожцев на всю Украйну и История крамольного сего войска; неудачный поход в Малороссию Иоанна Казимира; чувствительное для России соперничество Заднепровского Гетмана Дорошенка;

***** См. Предисловие Рубана.

[39] Георгій Кониський (1717–1795 рр.) – церковний діяч і письменник, який у 1820-х рр. уважався автором на той час рукописної «Истории русов».

участие во внутренних делах Епископа Мефодия; Андрусовские съезды; полезное для Малороссиян управление Многогрешного; верность к Российскому престолу Самойловича и несчастный конец его; война с Турками, для завоевания Украйны сими последними предпринятая; проницательный ум, скрытый нрав, осторожность неблагодарного Мазепы; верность, оказанная Малороссиянами Государю при вступлении Карла XII в Украйну; средства, употребленные Петром Великим к достижению желаемого – все сии происшествия, без сомнения, занимательны и по смерти Богдана Хмельницкого. В них встречаем не одни происки, сплетни, убийства, грабежи и зверства повсюду (стр.135), находимые г. Критиком. Описывая такие события, я руководствовался материалами, коим он отдает справедливость, хотя там же себе противоречит (стр.134).

Согласен с г. Рецензентом: что *после Полтавского сражения История Малороссии становится приметно незанимательнее* (стр.135): каким же образом Писатель оной может избегнуть *сухости* (стр.136) в некоторых местах, и чем заменить большие промежутки, им встречаемые? Выдумками? Но тогда он отдалится от истины и, по моему мнению, лучше *греметь спокойно оковами с невинным узником* (стр.137), нежели украшать цветками места бесплодные в Истории.

В заключение скажу словами г. Критика: *что*, действительно, *не надлежало мне умолчать в Истории Малой России об ученых мужах* (стр.136), тамошних уроженцах, *прославившихся своими бессмертными творениями*, но не могу согласиться с ним, *чтобы они более делали чести Малороссии, нежели все ее Гетманы* (стр.136): одни увенчали себя на поприще Словесности, преимущественно Духовной; другие, как-то: *Наливайко, Бородавка, Тарас, Перевязко, Павлюк, Остраница, Гун, Полторы-Кожуха*, прославились в отечественной Истории примерною любовью к несчастным единоземцам, неоднократно ходатайствуя за них у Королей, и мучительной смертью своей приближали минуту освобождения Малороссиян от тягостного ига Польского.

Но я чувствую, что уже слишком удалился от своего предмета: оканчивая письмо сие, прошу вас уделить несколько страниц для помещения оного в вашем Журнале.

Дмитрий Бантыш-Каменский

Москва.
Февраля 8, 1823 г.

In the O.Martos's review to the first edition of the D.Bantysh-Kamensky "Son of the Fatherland" and the author's reply letter represented one of the first academic discussions in Ukrainian historiography of the early 19th century about principles and prospects of the writing of history of Ukraine. The paper represents the distinctive offers of D.Bantysh-Kamensky and O.Martos that displayed the different intellectual and ideological reactions to the conflict of traditional and modern in the light of late-enlightenment rationalism.

Keywords: *late enlightenment rationalism, Ukrainian historiography, Bantysh-Kamensky, Martos.*